

OCAK

Türkçe'de "ısınma, pişirme vb. amaçlarla ateş yakmak için düzenlenmiş yer" anlamındaki ocak kelimesi mecazi olarak soy, boy, kök; dirlik düzenlik mânalarında da kullanılır. İnsanoğlu, kendisi için bu kadar değerli olan ateşin sönmemesi ve kontrolü biçimde yakılabilmesi için ilk ocakları meydana getirmiş (Uhri, s. 27), zamanla ocak ev ve mekânla özdeşleşerek evin vazgeçilmez birimi haline gelmiş, ocağın yanması bir anlamda evin, ailenin devam etmesi şeklinde algılanmış ve aile bir ocak olarak görülmüştür. En eski uygarlıklardan bu yana aile ocağının ve ailenin kutsiyetine inanılmıştır.

Ocak Türkler'de de saygı duyulan bir unsur, aynı zamanda ailenin devamıdır. Eski Türkler'deki atalar kültü ile bağlantılı olması kuvvetle muhtemel olan "aile ocağı" terimi ocağın yanmasının soyun devamı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Eski Türk inancına göre aile ocağı ataların mukaddes yâdigârıdır. Büyük atanın ve büyük ananın ruhları aile ocağında daima hazır bulunur, bu sebeple bunları takdis etmek ve bunların hürmetine ocağı söndürmemek gerekir (Yörükân, s. 68-69). Kırgız-Kazaklar'da aile ocağını temsil eden çadira saygı gösterilmesi (Günay – Güngör, s. 77), göçebelerde evin ocakla özdeşleştirilmesi (Polat, s. 218) yine ocağın soyla ve aile ile eşdeğer kabul edilmesinin sonucudur.

Türkler arasında ocakla ilgili olarak gerek İslâm öncesi dönemde gerekse İslâmiyet'in kabulünden sonra birtakım inanış ve uygulamalar ortaya çıkmıştır. Şamanların atalar tarafından yakıldığına inanılan ocağın ruhuna dua (İnan, s. 44), Yâkutlar'ın ocağa karşı yemin etmeleri, Kırgız-Kazaklar'da gelinin ocağın etrafında üç defa dolaştırılması, ocaktaki ateşe yağ atıp secde etmesi (Tanyu, IV, 292; Selçuk, s. 271), Anadolu'nun pek çok bölgesinde, özellikle Tahtacılar'da yeni evlenen çiftlerin ocak kazma töreni yapması, ocağa su dökülmemesi, tükürülmemesi, hava kardandıktan sonra kimseye ocaktan ateş verilmemesi, yeni yapılan eve dostluk simgesi olarak ocak taşı verilmesi, ocağa and içilmesi gibi inançlar bu saygı ve kutsiyetin göstergeleridir. Herhangi bir hastalığı iyileştirme konusunda izinli olduğuna inanılan ve babadan oğula geçen bu uygulamayı devam ettiren kişilere "ocaklı", bu aileye de "ocak" adı verilir. Ocaklılar kadın veya erkek olabilir. Genellikle kırsal kesim-

de yaygın olan bu ocaklar temre ocağı, alazlama ocağı, uçuk ocağı, sarılık ocağı, sırtma ocağı, nazar ocağı, baş ocağı, dolma ocağı gibi adlarla anılır (Kalafat, s. 111-112).

Ocağın Türk tasavvuf kültüründe önemli bir yeri vardır. Mevlevîler'de Âteşbâz-ı Veli'nin makamı olarak kabul edildiği için ocağa saygı gösterilir, ocağa niyaz etmeden âyine başlanmaz. Ocağa niyaz ocak temizse öpülerek, öpülemeyecek bir haldeyse baş kesilip el değdirilerek ve elin şahadet parmağı öpülerek yapılır (Gölpınarlı, s. 37). Büyük mevlevîhânelerde Âteşbâz-ı Veli ocağı denilen bir ocak bulunur, belirli günlerde bu ocakta Âteşbâz-ı Veli kazganı denilen bir kazanda yemek pişirilir, yemek ocaktan indirilince gülbank çekilirdi (Gülcan, s. 71-72). Eşik ve ocak bir Mevlevî dergâhının en kutsal yeri kabul edilirdi (Gölpınarlı, s. 37). Bektaşî tekkelerinde meydanın kible yönünde bir ocak bulunur, meydana ocak yoksa bir köşe ocak haline getirilirdi. Bektaşîler'de ateş yakılan herhangi bir ocak da önemli bir yere sahiptir. Ateşin kutsal kabul edilmesi Bektaşî ve kızılbaş zümrelerinde ocağın da takdisine yol açmıştır (Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, s. 228).

Ocak Alevîlik'te dedenin mensup olduğu soyu ifade etmek için kullanılır. Dede-lik kurumu yapısı gereği soy güden, soya tâbi olan bir kurumdur. Buna göre bir dede öldüğünde yerine oğlu geçmektedir. Bu olgu Alevî geleneğinde ocak şeklinde adlandırılır (Tanyu, IV, 292; Yıldız, s. 323). Bu anlamda her dedenin bir ocağı bulunduğuna, ocakların kutsal temellere dayandığına inanılır. Bu ocakları oluşturan ailelerin her biri soylarını Sarı Saltuk, Abdal Mûsâ, Karaca Ahmed, Otman Baba, Şücâuddin Baba, Seyyid Ali Sultan gibi şahsiyetlere, onların soylarını da Hz. Peygamber'e ulaştırırlar. Ocaklar zaman içerisinde dedeler tarafından kurumsal hale getirilmiş, soydan gelenlere "ocakzade" denilmiş, dedelik görevinin ocakzadeler tarafından yerine getirilmesi gelenek haline almıştır. Ahmet Yaşar Ocak'a göre eski kabile şefleri ve dinî reisler olan Türkmen babaları zamanla Hz. Ali soyundan geldiği kabul edilen dedelere dönüşmüş, soyları da ocak adı verilen kutsal dede soylarını meydana getirmiş, Alevî zümreleri bu ocaklara bağlanmıştır. Ona göre bu ocakların her biri Alevîlik bünyesinde bir tarikat sayılabilir (*Türkler, Türkiye ve İslâm*, s. 49). Ocakların ne zaman ortaya çıktığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu gö-

rüşler Hacı Bektâş-ı Veli zamanında ortaya çıktığı, ondan daha önce de var olduğu ve Hz. Ali soyundan gelen ailelerce oluşturulduğu, Şah İsmâil döneminde görüldüğü ve Anadolu'ya gelen Türkmen babaları tarafından teşkil edildiği şeklinde özetlenebilir.

Alevî ocakları işlevlerine göre mürşid, pîr, rehber, düşkün ocakları; örgütlenme tarzına göre bağımsız ocaklar, Hacı Bektaş çelebilerine bağlı ocaklar; uygulama farklılıklarına göre erkânlı ocaklar, pençeli ocaklar; bağımsız ocakların bir bölümünün sonradan çelebilere bağlanmasıyla oluşan yapıya göre de dönük ocaklar, purut ocaklar şeklinde bir sınıflandırmaya tâbi tutulmaktadır (Yaman, *Alevilikte Dedeler Ocaklar*, s. 80-81). Bağlı olunan ocağa mürşid ocağı, bağlı olan ocağa pîr ocağı, âdeta bir mahkeme vazifesi gören ocağa düşkün ocağı, yetkili oldukları bölgelerde yolun kurallarını öğreten ocaklara da rehber ocağı denilmektedir. Aslında ocak olmayan, fakat ocakzade dede tarafından tâliplerin hizmetlerini görmek amacıyla görevlendirilen ocaklara da dikme ocağı adı verilir.

Anadolu'da yaygın olarak bilinen Alevî ocaklarını Şücâuddin Baba, Hıdır Abdal, Kızıldeli (Seyyid Ali Sultan), Hacım Sultan, Garib Mûsâ, Battal Gazi, Otman Baba, Ebû'l-Vefâ, Sarı Saltuk, Akyazılı Sultan, Demir Baba, Sarı İsmâil, Abdal Mûsâ, Karadonlu Can Baba, Hubyar Sultan, Kara Pîrbad, Dede Garkın, Boz Geyikli, Kureyşanlı, Kalender Velî, Kaygusuz Sultan, Ağuışen, Üryan Hızır, Derviş Cemal, Pîr Sultan, Kul Himmet, Koca Haydar, Baba Mansur, Şadıllı şeklinde sıralamak mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İstanbul 1963, s. 37; D. Ali Gülcan, *Karaman Mevlevîhanesi, Mevlevîlik ve Karamanlı Mevlevî Velileri*, Karaman, ts. (Doğuş Matbaası), s. 71-72; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976, s. 44; Hikmet Tanyu, "Türklerde Ateşle İlgili İnanışlar", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara 1976, IV, 287-292; Nejat Birdoğan, *Anadolu ve Balkanlar'da Alevî Yerleşmesi: Ocaklar, Dedeler, Soyağaçları*, İstanbul 1992; Piri Er, *Geleneksel Anadolu Alevîliği*, Ankara 1998, s. 87; Ali Yaman, *Alevilikte Dedeler Ocaklar*, İstanbul 1998, s. 80 vd.; a.m.f., "Anadolu Alevîliği'nde Ocak Sistemi ve Dedelik Kurumu", *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri*, Ankara 2001, s. 854 vd.; Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İstanbul 1999, s. 49; a.m.f., *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul 2000, s. 228; Ahmet Uhri, *Ateşin Kültür Tarihi*, Ankara 2003, s. 27; Ünver Günay – Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul 2003, s. 77; M. Said Polat, *Selçuklu Göçlerinin Dünyası: Karacuk'tan Aziz George*

Kolu'na, İstanbul 2004, s. 218; Ali Selçuk, *Tah-tacılar*, İstanbul 2004, s. 271 vd.; Harun Yıldız, "Alevilerde Dedelik Kurumu", *Alevilik* (haz. İsmail Engin – Havva Engin), İstanbul 2004, s. 323; Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Ev-vel Türk Dinleri: Şamanizm* (haz. Turhan Yörükân), Ankara 2005, s. 68-69; Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Anka-ra 2005, s. 111-112; Pakalın, II, 708; K. Kreiser, "Odjak", *EI²* (İng.), VIII, 161.

HAŞİM ŞAHİN

OCAKLIK

Osmanlı idarî ve malî teşkilâtında belirli bir tahsisat alanını ifade eden terim.

Ocaklık kelimesi, Osmanlı öncesi dönemde kaynaklarda daha çok toprak tasarrufu ve toprağın hizmet karşılığındaki kullanım hakkının belli bir aileye irsen bırakılmış olması bağlamında zikredilir. Moğollar, İlhanlılar, Anadolu Selçukluları ve Anadolu beyliklerinde askerî iktâların emir veya sipahinin erkek çocuklarına intikal eden şekline ocaklık veya **ocakzâde timarları** denildiği bilinmektedir. Bunlar daha sonra Osmanlı timar sistemi içinde varlıklarını sürdürmüş, ocakzade timarları olarak tahrir ve timar kayıtlarında yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nde ocaklık teriminin kullanım alanları çeşitlidir. En yaygın biçimde idarî teşkilât içerisinde rastlanan ocaklık statüsündeki sancakları ifade etmek üzere geçer. Ocaklık sancaklar hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar olmak üzere iki çeşittir. Osmanlı döneminde kalemeye alınan bazı kanunnâme ve risâlelerde ocaklık sancakların hukukî ve idarî statüleri açıklanmıştır. Buna göre ocaklık sancaklar hükümet, yurtluk-ocaklık gibi adlarla fetih sırasında hizmeti görülen mahallî beylere veya emirlere çoğunlukla kendi toprakları olmak üzere bırakılan yerlerdir. Hükümet tabir edilen sancaklar mülkiyet, yurtluk-ocaklık sancaklar ise arpa-lık ve sancak hassı yoluyla verilir. Hükümet sancaklarda timar sisteminin gereği olan tahrir yapılmaz, yani bu gibi sancaklarda timar ve zeâmet tahsisatı yoktur. Sancak gelirinin tamamı idarecisi konumundaki beylere (hâkim) aittir. Yurtluk-ocaklık sancaklarda ise tahrir yapılabilir ve içinde timarlar bulunabilir. Hükümet sancaklarda Osmanlı merkezî idaresinin memurları konumundaki beylerden ve kul tairesinden hiç kimse bulunmaz. Beyleri mahallî hânedan mensubudur ve kendilerine ait askerleri vardır. Ancak bunlar beylerbeylikler içindeki diğer sancaklar gibi sefer zamanında bağlı oldukları bey-

lerbeyinin emri altında sefere çıkarlar. Genellikle beyleri azledilmez. Öldüklerinde veya hizmette kusurları görüldüğünde sancakları evlât ve akrabalarına verilir, aile dışından kimseye tevcih yapılmaz. Bu özellikler incelendiğinde ocaklık statüsündeki sancakların iç işlerinde tamamen serbest olduğu anlaşılır. Devlete sadakatle hizmet ettikleri sürece bu sancakların idaresinin kuru bir mülkiyet hakkıyla mahallî beylere ve bunların aile üyelerine bırakılması devam ettirilir. Fakat merkezî otoriteyi zaafa uğratabilecek uygulamalara izin verilmediği ve bu gibi durumlarda söz konusu statünün bozulabileceği dikkati çeker. Ocaklık sancaklarında merkezî otoriteyi hâkim kılma esasına ve ilgili kanunnâme hükümlerine uymayan uygulamalar yapılabilir (Kılıç, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1 [2001], s. 257-274).

Ocaklık sancaklar Bosna, Anadolu, Diyarbakır, Van, Kars, Çıldır, Trabzon, Şam, Rakka, Bağdat, Basra, Adana, Tunus ve Şehrizor eyaletlerinde görülmektedir. Ancak bu eyaletler ve eyaletlere bağlı ocaklık sancak sayıları çeşitli dönemlerde farklılıklar gösterir. Meselâ Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Diyarbakır, Çıldır, Van ve Bağdat eyaletlerinde toplam yirmi iki ocaklık sancak varken 1673-1740 yıllarında on eyalette yetmiş civarında ocaklık sancak bulunduğu görülmektedir. Diyarbakır eyaletine bağlı Kulb, Tercil, Palu, Mihranî, Hazzo (Hazo), Genç ve Çermik; Van eyaletine bağlı Bitlis, Hakkâri, Mahmudî ve Şırvî (Şirevi); Bağdat eyaletine bağlı İmâdiye sancakları sürekliliği olan ocaklık sancaklarıdır. Ocaklık sancaklarının sayısı Van, Çıldır, Erzurum, Bağdat ve Diyarbakır eyaletlerinde diğer eyaletlere nazaran daha fazladır. Bunun en önemli sebebi uzun süre devam eden Osmanlı-Safevî savaşlarıdır. Osmanlı Devleti, bu bölgelerin devamlı şekilde savaş hali yaşamasını göz önünde bulundurarak ocaklık sancakları ihdas etmiş ve bölgedeki mahallî beyleri doğrudan devletin resmî görevlisi haline getirerek sadakatle hizmetlerini sağlamıştır.

Ocaklık sancaklar sadece Doğu Anadolu'ya has bir uygulama değildir. Bosna eyaletindeki Zacesne sancağının ocaklık olarak tevcih edildiği, Gürcü prenslerinden Dâvud ve Aleksandr Han'a Osmanlı Devleti'ne itaatlerinden dolayı ülkelerinin ocaklık olarak bağışlandığı bilinmektedir. Ocaklık veya hükümet tipi sancakların devletin merkezî kontrolünden uzak müstakil birimler olduğu kanaati yanlıştır. Merkezî idarenin denetimi diğer sancaklar gibi bunlar üzerinde de açıkça bellidir. Ayrıca

her birinin bir beylerbeylik / eyalet içinde yer alması mahallî otoritenin sınırlarını tayin etmiştir. Ocaklık sancakların birden fazla kişi ve ailenin tasarrufunda olduğu da görülmüştür. Meselâ Çıldır eyaletine bağlı Livane sancağı ocaklık yoluyla üçte bir hissesi Ferhad Paşa'ya, üçte iki hissesi Sefer Paşa'nın oğluna verilmiştir. Ocaklık suretiyle yönetim şekli genelde sancaklarda görülmesine rağmen istisnâ bir uygulama ile Çıldır eyaletinin tamamı XVIII. yüzyılın ilk yarısında ocaklık olarak tahsis edilmiştir (Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı*, s. 40, 65-66).

İdarî teşkilâtın dışında devletin bir kısım giderlerinin karşılanması için bazı gelir kaynaklarının tahsisine de ocaklık denilmektedir. Bu uygulama sancak ve toprak tasarrufundaki ocaklık uygulamasından farklı bir mahiyet arzeder. Bu çeşit ocaklık Matbah-ı Âmire, İstabl-ı Âmire, Tersâne-i Âmire ve bazı askerî görevlilerin maaşlarına karşılık kendilerine tahsis edilen gelir üniteleri özelliği taşır. Saray mutfağına ülkenin hangi kasabası veya sancağından hangi miktarda nelerin geleceği tesbit edilerek bir tahsisat alanı (ocaklık veya örü) oluşturulmuştur. Meselâ şeker için Mısır, bal için Eflak, Boğdan, Sofya, İvraca, Eğriboz, Malkara, Vidin, Kili ve Akkırman ocaklık olarak tayin edilen yerlerdir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bazı sancak ve kazaların avâz ve nüzul bedellerinin Matbah-ı Âmire'ye ocaklık olarak ayrıldığı da görülmektedir (Göyünç, s. 276).

Donanma için gemi yapımında ihtiyaç duyulan kereste, zift, tente, urgan, demir halat, kenevir halat, yelken bezi, üstüğü, kırpas, kürek, lenger vb. malzemeler için bunların üretildiği bazı ocaklık bölgeler ortaya çıkmıştır. Burada çalışanlar bütün vergilerden veya avâz türü vergilerden muaf olurlar, buna karşılık donanma için gerekli malzemeyi hazırlar ve Tersane eminine teslim ederlerdi. Bu sisteme Tersane ocaklığı denirdi. Bu bölgeler Kastamonu, İnebolu, Bartın, Sinop, Samsun, Ünye, Karahisarşarkî, Alâiye, Payas, Kırklareli, Pravadi, Vize, Karınâbâd, Aydos, Çatalca, Silivri, Çekmece, Midye, Biga, Bayramiç, Tuzla, Kazdağı, Seddülbahir, Kumkale, Eceova, Ezine, İzmir, Menemen, Saruhan, Aydın, Menteşe, Mihaliç, Selânik, Avlonya, Midilli, Eğriboz, Atina, İstefe, Gümülcine, Berkofça, Ilıca, Niş, Edirne, Ustrumca, Manastır, Kratova, Köstendil, Sidrekapsi, Demirhisar, Misivri, Ahyolu, Üsküp ve Samakov idi. Tersâne-i Âmire için de bazı bölgelerin avâz hâneleri ocaklık olarak tayin edilmiştir. Meselâ ocaklık